Vocabulari- llatí-català - Nebrija - Carles amorós

Autor:
Data de publicació: 30-07-2020

Carles Amorósa -Impressor. -Tarascó, Provença, segle XV — Provença, 1549
Vida i obra.. Substituí sempre el cognom real Boloç per l'apel·latiu Amorós. Domiciliat a Barcelona almenys des del febrer del 1498, hom el troba treballant amb Diego Gumiel i, posteriorment, amb Joan Luschner, fins que el 1507 publicà el primer llibre amb el seu nom al colofó: el Vocabulari llatí-català de Nebrija.

Carles Amorós

Impressor.

Tarascó, Provença, segle XV — Provença, 1549

Vida i obra
Substituí sempre el cognom real Boloç per l'apel·latiu Amorós. Domiciliat a Barcelona almenys des del febrer del 1498, hom el troba treballant amb Diego Gumiel i, posteriorment, amb Joan Luschner, fins que el 1507 publicà el primer llibre amb el seu nom al colofó: el Vocabulari llatí-català de Nebrija. Entre la seva nombrosa producció figuren moltes edicions de llibres de consum, però sobretot fou el tipògraf d'elecció per a algunes de les obres més significatives de la Barcelona dels primers decennis del s. XVI: Llull, Eiximenis i Tomic, com també les importants edicions d'Ausiàs Marc del 1543 i el 1545, entre els catalans; i Nebrija, La Celestina i la famosa edició de les poesies de Boscà i Garcilaso (1543), entre els castellans. Els seus llibres mostren l'evolució des de l'estil incunable fins al renaixentista, tot introduint elements tipogràfics francesos.

Bibliografia

Millares Carlo, A. (1982), p. 540-567

Soberanas, A.-J. (1977), p. 141-203
Soberanas, A.-J. (19831), p. 647-655.
https://mdc.csuc.cat/digital/collection/manuscritBC/id/271647
Vegeu bibliografia

Agustí Boadas Llavat
ISSN 1540 5877 eHumanista/IVITRA 1 (2012): 1-14
El Diccionari de Nebrija i els franciscans humanistes
Agustí Boadas Llavat Universitat «Ramon Llull» Toni, amic, vostra carn és ja fem, e sens la gota, haveu bon esperit; si no hi penseu, restareu escarnit, que per ser fresc lo cos, l'esperit crem. (Ausiàs March CVII, 344)

Un tresor bibliogràfic oblidat: el diccionari llatí-català de Nebrija

A la Biblioteca Provincial dels Franciscans de Catalunya es conserva un exemplar raríssim d'un vocabulari llatí-català escrit per Antonio de Nebrija. Els estudiosos li han dedicat molt poca atenció. No ens ha d'estranyar, si tenim en compte que l'humanista sevillà fou enaltit en altres temps com la deessa Gea sostenint el fastuós edifici de la llengua castellana.

D'altra banda, ell mateix fou víctima de la historiografia. Per un costat, la que privilegià l'humanisme erasmista que arribà a l'apogeu poc després del seu traspàs. I de l'altre, no fou del grat de les interpretacions fonamentalistes sorgides a partir del Concili de Trento, que ell, ja des de Salamanca, intuí i rebutjà.

Tot seguit acumularem algunes dades de forma i manera que, com Ezequiel, els nostres ossos (és a dir, els eixos del diccionari català i del franciscanisme) prenguin forma humana i s'omplin de contingut. El lector, però, haurà d'animar-los amb el seu propi alè. I que amb això no li passi com a Vives en el diàleg *Scriptio*: que en l'escola de Nebrija tantes coses va dir que gairebé totes s'han oblidat.

1. Un diccionari català

Si acceptéssim que els tres grans eixos del treball de Nebrija són els gramaticals —i en especial, oferir manuals per a l'estudi de la llengua llatina i castellana—, els filològics aplicats als estudis bíblics i els compiladors de diccionaris o vocabularis, és en aquest tercer apartat que hom hi troba algunes de les claus de la seva tasca i que mereix una ullada més aprofundida.

D'entrada, cal dir que apareix publicat el 1506 un lèxic jurídic. També aquest any és decisiu pel primer vocabulari llatí-castellà i castellà-llatí, reeditat successivament i sense interrupcions del 1512 al 1520. Això suposa un veritable èxit comercial (encara que ni de bon tros com la *Gramàtica*) i, lògicament, un augment del seu patrimoni personal.

Tant si s'anomena diccionari com vocabulari, l'obra es divideix en tres seccions, essent la primera i l'última paral·leles i la del mig, onomàstica. El *Vocabularius* tindria, a més, traducció francesa a Lió el 1511 als tallers de Vicent Simon i posteriors reedicions també a París.

L'interès d'aquest diccionari en concret té com a antecedent el *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis*, editat a Barcelona per Carles Amorós el 1507. És ell mateix qui el 1511 publicaria les *Grammaticæ introductiones*, i és ben conegut per les seves publicacions al servei polític (com el llibre del Consolat del Mar o les Constitucions i actes de cort dels reis aragonesos) o per editar obres del beat Ramon Llull.

Al costat d'Amorós, Joan Luschner i Nicolau Spindeler ja havien publicat abans, el 1505, la introducció a la gramàtica llatina, amb glosses per primera vegada en català.

L'edició del 1507 s'anomena *Vocabulistes de la Brixa* i constava de 846 exemplars (sospitem que una gran tirada, que

faria enfadar al sevillà, que no cobrà drets d'autor). Els responsables van ser tant l'agustí fra Gabriel Busa com el desconegut Joan Garganter.

Ha estat reeditada, però cal dir que no és una obra tan acurada com la segona, que és la que ens ocupa, la qual no es limita a ser una traducció sense més de l'original castellà.

Amb tot, no era el primer diccionari català de la història, perquè el 1502 apareixia a Perpinyà, de les premses de Joan Rosenbach, el *Vocabolari molt profitós per aprendre lo catalan alemany i lo alemany catalan*, que mereix aquest honor.

En el cas de la versió nostrada del 1522 —any de la mort del filòleg andalús— se'n conserven només dos exemplars coneguts: un a la Biblioteca Episcopal de Barcelona i l'altre, el que suara analitzem.

Descripció de l'exemplar dels franciscans

L'exemplar dels franciscans mereix una breu descripció. Es titula *Aelii Antonii Nebrissensis Dictionarius nunc denum recognitum* o *Dictionarius cum privilegio*.

La portada, a dos colors, conté l'escut imperial i ens aclareix que és una edició corregida que inclou deu mil paraules més i que té privilegi imperial, sota pena de mil florins d'or.

Millares recull el mateix escut aplicat a les *Introductiones* de Joan Rosenbach del mateix any 1523. A la part superior de l'orla de la portada apareix la marca de l'impressor Carles Amorós, que en aquests anys també edita les constitucions catalanes, el compendi de privilegis dels franciscans, i la *Celestina*, a més d'obres de sor Isabel de Villena (la *Vita Christi* de la clarissa valenciana), Boscà i Garcilaso.

Un foli sense numerar i dos més d'introducció donen pas al diccionari llatí-català pròpiament dit. El foli CXIXv clou sense colofó i amb dos gravats, una Pietat i una Coronació de la Verge.

El llibre prové del convent franciscà de Barcelona i, molt probablement, de la seva magnífica Biblioteca Mariana. Tot i que no seria del tot impossible que els seus orígens tinguessin a veure amb el P. Caresmar i la biblioteca del Monestir de les Avellanes o amb el primer estudi franciscà de Sant Tomàs de Riudeperes, on ensenyà el venerable P. Àngel del Pas pocs decennis després.

L'exemplar, mancat de la segona i tercera parts, conté una introducció i un epigrama de Martí Ivarra i les dues antigues dedicatòries del lebrixenc: al rei Ferran, a qui s'adreça com a historiògraf reial, i ressalta que es tracta de la segona edició d'aquest lèxic, i al seu protector, el cardenal Joan de Zúñiga.

El colofó resa: *Recognitum summaque diligentia castigatum atque Francisci Trincherii et Raphaelis Dauderi et Francisci Romei mercatorum civiunque impensis pulchro Charoli Amorosi exactissimi artificis Barchinone impressum. Anno MDXXII, die mensis decembris XX.*

Ivarra publicà a Barcelona entre el 1505 i el 1516 amb Carles Amorós i Joan Rosenbach. És especialment celebrat per la seva obra *De prosodia hoc est accentu*, del 1513, que coincideix amb la de Nebrija *De accentu latino*, tot i que semblen independents l'una de l'altra.

L'emperador Carles signa a Worms el 1521 el privilegi a Francesc Costa i Joan Trinxer per «fer estampar aquells [vocabularis i coments] per tots los nostres regnes i senyories de la Corona d'Aragó, i fer prohibició que per deu anys ningú gose estampar o fer estampar aquells».

Són, doncs, 119 folis numerats, amb lletra gòtica, a dues o tres columnes, i apleguen més de 30.000 entrades.

El mestre en arts Martí Ivarra, mort el 1557, n'és el responsable de l'edició i explica les vicissituds del text nebrixenc en la seva carta de presentació, adreçada a Miquel Mai. El fet que Ivarra se n'encarregui es deu al fet que Joan Morell, home d'egregi enginy, va començar a traduir un nou diccionari que substituïa el que havien nostrat Busa i Garganter (i on Ivarra col·laborà amb un epigrama), però es va quedar al començament de la tercera part. Aleshores Enric de Cardona li va demanar que l'acabés.

Martí Ivarra ja actuava a Barcelona el 1505 editant les *Introductiones* de Nebrija. Des del 1510 és ja mestre d'arts de

l'Estudi General i arriba a dominar el llatí i el català. A més, el 1536 donà la lliçó inaugural de la Universitat de Barcelona traslladada a les Rambles. Honor que ha de compartir per ser el veritable introductor, amb les seves edicions, del qui anomena príncep dels gramàtics del nostre temps a la Ciutat Comtal. Martí Ivarra parteix de l'edició de Saragossa de 1514 i intenta corregir els errors de fra Gabriel Busa.

Joan Morell, per la seva banda, era secretari del bisbe Cardona. La col·laboració d'Ivarra, Joan Morell, el propi bisbe i Miquel Ramon Marquet, fill de Francesc Marquet (conseller en cap de Barcelona), cristal·litzà segurament en la decisió del Consell de Cent de 1508 d'introduir en el pla d'estudis de la universitat l'obra de l'andalús.

El barceloní Miquel Mai, en fi, l'últim actor que intervé en aquestes planes, era un fervorós erasmista. Regent del Consell d'Aragó entre 1519 i 1528, passà a ser ambaixador a Roma, poc després del *sacco*, i deia que el papa era «muy bajo en gran manera» (entengui's també figuradament!). Miquel Mai freqüentà els cercles humanistes i el mateix Ivarra li dedicà un epigrama el 1514, vuit anys abans del diccionari.

Nebrija i els seus enemics a la Corona d'Aragó

Cal dir, però, que Nebrija topà amb més d'un enemic a la Corona d'Aragó. A banda dels problemes lingüístics, cal afegir l'estancament cultural motivat en part per la repetició dels esquemes medievals.

Alfons el Magnànim primer i l'establiment de la impremta després italianitzaran la cultura, a desgrat de molts humanismes que, com Joan Lluís Vives, miren cap a sant Tomàs More, Guillaume Budé o Erasme de Rotterdam.

A Barcelona, a més d'Ivarra i el seu deixeble Vicenç Navarra, Pere Joan Matoses s'havia estancat en les velles gramàtiques i es pot considerar impermeable a les novetats de Nebrija. A més, Jeroni Alegret, mestre de Vives, fou un dels primers crítics de la influència nebrixenca i també ho sembla ser l'erasmisme valencià.

I el propi Vives critica sense pietat el *Diccionari* dient: «es más útil a los bisoños que a los más provectos». I encara: «¿Vos no veis que anunque Librixa era muy docto en la lengua latina, que esto nadie se lo puede quitar, al fin no se puede negar que era andaluz, y no castellano, y que scrivió aquel su vocabulario con tan poco cuidado, que parece averlo escrito por burla?»

En l'humanisme i el renaixement de parla catalana la figura del franciscà terciari Ramon Llull tingué un pes extraordinari i hagué de competir contra l'escolàstica tradicional i l'Humanisme castellà.

Però, en definitiva, sabem que Nebrija tenia fervorosos partidaris i, amb Erasme en concret, apareix com l'autoritat bàsica per aprendre i ensenyar llatí a, per exemple, la Universitat de Vic.

Tanmateix, roman la pregunta bàsica de saber si realment la seva petja ha de reduir-se a la pura educació del llatí o si, per contra, hi ha elements per parlar d'una influència de més profunditat en els autors catalans.

Descorajadora és, doncs, l'autoritat del valencià i també, com a signe dels temps, la situació dels franciscans que centralitzaren tota la seva formació a la Complutense al llarg del segle i que, només entrat el XVII, aplicant Trento, s'animarien a fundar el Col·legi de Sant Bonaventura a les Rambles barcelonines.

Poc després, el 1622, les Corts catalanes substituïen la sintaxi de Nebrija per les de Bravo i Tordesillas. I és que, de fet, per un costat, l'intent d'unificar amb un sol text l'ensenyament era —i encara ho és, al nostre entendre— una mostra de decadència; i, per l'altre, més que reedicions, s'ha de parlar de refundicions de la seva obra.

2. El franciscanisme a Nebrija

Són escassos els metres que separen la parròquia de Lebrija —on Antoni (de Pàdua?) fou batejat— i el convent de Sant Francesc. A l'estiu s'hi va només quan el sol deixa d'esclafar. El problema és que els franciscans hi van arribar molt després de la seva mort, l'any 1570.

Amb tot, al llarg de la seva vida les seves relacions amb el franciscanisme van ser prou rellevants per fixar-nos breument en elles.

Nebrija, terciari franciscà

El primer i més destacat és el descobriment de fra Antoni, terciari franciscà o, com avui es diu, pertanyent a l'Orde Franciscà Seglar. Com ho eren, en el seu temps, personatges tan destacats com la reina Isabel (sebollida quan morí amb la humil tela de sac al convent de Granada) o Cristòfor Colom.

No tenim cap més prova d'això que l'escut de l'anònim *Enseñamiento del Coraçón*, editat a Salamanca el 1498. Es tracta presumiblement d'una editorial muntada pel mateix Nebrija amb vistes a fer-ne un pròsper negoci i on publicar les seves pròpies obres. Però res no en sabem de cert.

El que sí podem assegurar és que va fracassar, donat que no tenim constància de cap altra publicació i que ell mateix signaria contractes amb editorials ja establertes, més econòmiques i amb millor xarxa de distribució.

Aquesta aventura tipogràfica conté una xilografia amb l'escut de l'editor. I sembla que correspon a l'andalús. En aquest escut apareix l'àguila de sant Joan (al·lusió a Jn 1,1: al principi ja existia la Paraula), les Llagues de la Passió (per cert, un tema també molt del grat de les edicions franciscanes) i la ípsilon característica de Nebrija que després faran servir els seus hereus. I tot això va emmarcat —i heus ací la sorpresa— en l'inconfusible cordó franciscà.

En efecte: entre 1476 i 1507 podem datar algunes «cases del cordó» (Burgos, Palència, Vitòria, Zamora, Aillón, Toledo, Valladolid i Madrid) que evidencien el lligam entre els seus habitants i la família franciscana. El cordó no era un motiu decoratiu: s'havia de «merèixer» a través de la pertinença a la família franciscana.

L'Aurea expositio hymnorum i Ferran de Ferrara

Resultaria gairebé lògic a tenor d'això, en segon lloc, que el 1501 publiqués l'*Aurea expositio hymnorum* (Salamanca, Joan Gysser) i que en ella afegís un himne, gairebé el darrer, dedicat a sant Francesc i santa Clara, que no és obra seva.

El seu autor és Ferran de Ferrara, catedràtic d'Alcalà d'Henares, de qui no consta cap publicació més, i que és presentat com a deixeble seu.

Fra Francesc de Meneses

Tampoc no podem deixar d'esmentar fra Francesc de Meneses, professor salmantí que combinava alquímicament elements escotistes i humanistes.

Treballà amb fra Francesc del Castillo i Lluís de Carvajal (del qual en tornarem a parlar) per fer una llista dels errors d'Erasme (que acabaria amb un intent de condemna ridiculitzat per Miquel Mai) i donà a les premses de Robert Estienne el *Difficilium Accentuum Compendium* (París, 1527; reimprès per Joan de Junta com *Brevis ac Dilucida Accentuum Collectio* a Salamanca el 1546).

Doncs bé: Meneses és mencionat per Carvajal en la seva *Apologia* dient que era un humanista tan excel·lent que Nebrija no publicava res sens abans consultar-ho amb ell. Que fos el seu mestre espiritual o que fos una autoritat filològica, com és obvi, pot posar-se en dubte si col·loquem la polèmica erasmista de Salamanca com a rerefons. Però, en qualsevol cas, costa d'imaginar que emprar Nebrija amb fins propagandístics no respongués, essent tan recent la seva mort, a una realitat coneguda i acceptada.

Nebrija i la Universitat d'Alcalà

En tercer lloc, Nebrija apareix solidari amb els qui criticaven que la Universitat d'Alcalà era un lloc insalubre per estar prop d'un riu. I ho fa saber al Cardenal Cisneros.

D'on provenien les queixes? Podem resseguir-les a partir dels franciscans. Els framenors, en efecte, «no podien estudiar, així perquè la terra era malalta, com perquè no podien estudiar».

Com és que un gramàtic, que viurà en un dels millors edificis de la nova universitat, gosa criticar al totpoderós primer ministre que acaba de fundar el cor de la seva obra cultural? La resposta és complexa, però la centrarem en l'encara

més complex afer dels menorets.

El 1505 la polèmica entre l'observança i la conventualitat franciscanes havia provocat un motí a Salamanca. Els primers, contraris als estudis i als graus acadèmics, havien aconseguit que el ministre general prohibís d'estudiar i d'obtenir títols. Els estudiants, però, amb el recolzament de la mateixa universitat, van decidir continuar...

Per simplificar-ho: després de la intervenció reial, acadèmica i disciplinària (foren fins i tot presoners a Sant Francesc de Salamanca), Cisneros solucionà el problema i els acollí el 1509 a la nova Universitat d'Alcalà. I aquí es queixen de les pèssimes condicions de vida, de les quals Nebrija se'n fa ressò.

Afegim, a més, una paradoxa ben irònica: els 80 frares restants de Salamanca, esclafats per la pobresa i mancats del necessari, escriuen el 1512 al mateix prelat perquè els ajudi en la seva necessitat extrema. És difícil que un professor, tip ja del progressiu tancament helmàntic, no estigués al dia d'aquestes trifulgues fraresques.

El deute del Renaixement amb el franciscanisme medieval

I en quart lloc, es pot dir que el Renaixement té un deute impagable amb el franciscanisme medieval. No només perquè l'escola dels noms, el nominalisme i fra Guillem d'Ockham, és a l'arrel de les preocupacions filològiques dels humanistes, sinó, a més, perquè l'escotisme i el lul·lisme, per exemple, tan arrelats a casa nostra, obligaven a una reacció en el camp de la lingüística.

Un dels pioners de la preocupació del coneixement de les llengües fou fra Roger Bacon, professor a París i a Oxford. Ell, en efecte, és un dels autors medievals que més planes dedica a la *linguarum cognitio*, preocupat per les correccions de la Bíblia que a la Universitat de París —*correctoria*— s'havien esdevingut «corrupcions de la Bíblia» —*corruptoria*— i també per la recuperació del llegat clàssic de Ciceró i Sèneca.

També s'uneixen l'andalús i l'anglès en un propòsit papal i cisnerià que no veuria la llum fins el 1587: la correcció del calendari julià.

Tornant al llegat medieval franciscà, en concret a Alcalà d'Henares es van acceptar tres grans escoles teològiques com a oficials: el nominalisme, l'escotisme i el tomisme. Tardanament, el 1508, Salamanca admeté a remolc de la Complutense, la *via modernorum* d'Ockham (de la qual, per cert, Martí Luter se'n feia orgullós seguidor).

Si aquestes eren les escoles que gaudien de càtedra pròpia de teologia, la qüestió que sorgeix immediatament és preguntar-nos per les preferències de l'andalús, si les tenia, és clar.

Per eliminació, hem de descartar el nominalisme, ja que només fou admès a Salamanca des del 1508 i, per tant, era gairebé desconegut. Tampoc no havia de simpatitzar gens amb els verbosistes, és a dir, els escotistes, que horroritzaven amb el seu llatí prostituït a l'escola humanista; els ridiculitza així a l'*Apologia*: és interessant preguntar-se si les quidditats d'Escot, passant pels costats d'un punt, poden omplir el ventre d'una quimera?

Semblaria, doncs, que es mouria còmode amb els tomistes i peripatètics. Però hi ha una colla de detalls que fan que tampoc entre aquests es pugui inscriure fàcilment el seu pensament.

D'entrada, no s'han de menysprear altres fonts a banda de l'escolàstica. No cal dir que l'humanisme italià après en la seva joventut és un element decisiu. Però també podem trobar la influència franciscana, per començar, de fra Francesc Eiximenis.

Si prenem, per exemple, el *Llibre de les dones*, recordem que la reina Isabel disposava de traducció castellana per a l'educació de les seves filles i fra Joan Rodríguez de la Cámara (1390-1450), un prehumanista conegut pel seu feminisme, amb el *Triunfo de las donas* (1445), també se'n fa ressò. La condemna de la misogínia, en efecte, fou un dels trets més característics de l'humanisme.

El framenor gironí, però, passà al Renaixement expurgat de possibles contagis de fra Joan Wyclif, amb qui havia compartit estada a Oxford, i amb qui participava d'una visió de la teologia allunyada de caure presonera en les alambinades discussions d'escola.

També cal assenyalar que, des del 1482, any de la seva canonització, fins el 1587, any en què fou declarat doctor de l'Església, els franciscans potencien una figura aliena als combats escolàstics: sant Bonaventura.

Nebrija sap de la controvèrsia entre grecs i llatins sobre la processó de l'Esperit Sant, però no pas de la solució bonaventuriana. En canvi, suposem que estava al corrent de les edicions de les seves obres espirituals fetes a Barcelona, Burgos o Sevilla (d'entre les quals destaca el llibre *Meditacions sobre la vida de Crist*, falsament atribuït al cardenal franciscà, imprescindible en els estudis bíblics del moment) i de llur ascendència en els franciscans del seu temps.

També coneix al franciscà Nicolau de Lira, el gran comentador de la Bíblia i autor obligatori en les edicions de l'època. Aquesta necessitat de renovar els estudis teològics tingué especial volada amb l'aparició de la impremta i no cal recordar que el mateix tomisme va sofrir una extraordinària transformació, com l'exemple de fra Tomàs de Vio, dominic, conegut com a Cardenal Gaietà i negociador, amb èxit relatiu, entre el papat i Luter.

Un tomisme no pròpiament inserit en escola —més aviat el podríem qualificar de peripatetisme— és justament el de Pere d'Osma, company de Nebrija a les aules salmantines. Mort el 1480, després de dos processos simultanis de condemna a Saragossa i Alcalà, és especialment rellevant perquè Eli Antoni en fa una lloa (publicada pòstumament, és clar) i perquè assistí al procés madrileny.

La condemna fou sobre el tema recurrent de la confessió, mostrant-se, com un nou Tertulià, rigorista, deutor de Wyclif i precursor de Luter. Però ell mateix és un renovador de l'aristotelisme tomista de Salamanca, com ho confirma que el seu successor, fra Dídac de Deza, no és tan obert —com veurem, confisca els papers de Nebrija— i patrocinador de l'edició barcelonina del *Directori dels inquisidors* d'Eimeric.

3. Cisneros i Nebrija

La seva condició de tercerol franciscà, la seva fama o l'amistat personal amb el Cardenal Cisneros fou la seva carta de presentació com a corrector del llatí de la Bíblia políglota, encara que efímerament.

És ben sabut que Alcalà era més que una simple universitat: Cisneros volia des d'ella arribar a reformar l'Església i la societat. D'aquí que, fracassat el primer intent del lebrixenc com a corrector bíblic, hi trobés recer el 1513, en un ambient intel·lectual cosmopolita i obert (d'on sortirien, poc després, grans reformadors espirituals, escriptors i teòlegs franciscans que influïren en les decisions tridentines, encara que no en llur aplicació).

El franciscanisme de Nebrija, doncs, passa per una amistat molt especial amb Cisneros des del 1504 —any en què es van conèixer a Salamanca— fins a la mort d'aquest el 1517.

A Alcalà, però, ja havia anat abans, el 1492, per editar la *Gramática*, i formà part de l'equip de la Bíblia políglota un breu espai de temps el 1513. Sabem que Nebrija depenia del Col·legi de Sant Ildefons i no del franciscà de Sant Pere i Sant Pau, nucli original de la Complutense.

Ja hem comentat l'anècdota entre ell i el cardenal Cisneros: protestava per la insalubritat del lloc escollit i el prelat li va respondre encomanant-se a la divina Providència... Amb tot, l'elecció de la ciutat de l'Henares provenia de la previsió del cardenal de convertir l'estudi general franciscà en universitat, estalviant-se així la feina de partir de zero (recordem que abans ho havia intentat a la seva terra i a Sevilla) i que en dues ocasions manà obres per millorar les condicions higièniques de la ciutat.

També Cisneros i Nebrija comparteixen el negoci editorial d'Arnau Guillem de Brocar: l'un, editant la *Políglota* i recuperant la litúrgia mossaràbiga, i l'altre donant-li l'exclusiva editorial. L'un, posant el seu mecenatge, i l'altre, posant el seu enginy. Prop de les premses complutenses, feliçment, ambdós descansen en pau.

Cal recordar que romanen dos escrits del gramàtic d'especial importància per a entendre la seva relació amb el cardenal: l'*Epístola a Cisneros* del 1514 i l'*Apologia* del 1507, que ens situen al bell mig de l'interès comú per donar a conèixer l'evangeli. En parlem tot seguit.

Entre la mort de Cisneros i el Concili de Trento es produí a Alcalà una revolució franciscana: hem esmentat el pla reformador del venerable cardenal, però ara convé recordar la seva posició en l'afer de la divisió de l'Orde, consumada el 1517 amb la butlla *Ite vos*.

Semblaria que la seva incansable activitat reformadora hauria d'afavorir la causa dels més observants, però no va ser així i fins a la seva mort maldà per una entesa negociada entre les faccions en disputa. El cas dels estudiants salmantins ens ha servit d'exemple. Els claustrals, però, quedarien mortalment ferits i la seva desaparició es consumà

amb les lleis de Felip II de 1566.

Cisneros moria intentant reconciliar ambdues parts, contra la llegenda negra que li atribueix una postura intransigent i reformadora que culminà amb l'expulsió dels relaxats conventuals en vida seva.

Mentre això passava, els menorets comencen un ambiciós projecte de consolidació de la seva pròpia identitat amb l'edició dels texts legals el 1505 i culminant el 1561 amb el final de la *Crònica* de fra Marc de Lisboa. Enmig, tota mena de llibres litúrgics, d'espiritualitat, de ciències, de filosofia, de política i de teologia.

Posem un cas: Cisneros volia patrocinar una edició de l'obra completa de Llull en la Complutense. Era també això un desafiament als sectors ultramontans de la Inquisició. I malgrat que no aconseguí dur-la a terme, la seva política cultural de caire lul·lià passà de manera ostentosa a Felip II (recordem Joan d'Herrera, a tall d'exemple).

Mentrestant, Salamanca, poblada de dominics i jesuïtes, s'aniria convertint en un centre —com dir-ho?— de resistència antimodernista. Les diatribes contra Alcalà van anar guanyant terreny durant el segle XVI i la comoditat d'una universitat de caire humanista va donar pas a un centre de pensament més o menys tancat davant els atacs de l'erasmisme irènic i del protestantisme luterà.

Recordem que Nebrija havia assistit a la caiguda de Pere d'Osma. També havia estat traït en un complot el 1503. I, al capdavall, no hem de menystenir la mort del seu protector el Cardenal Zúñiga, bisbe de Sevilla, el 1504.

Essent el seu mecenes i protector (com hem vist en la dedicatòria del *Diccionari*), també va intervenir en els afers acadèmics salmantins i el va protegir de possibles processos inquisitorials. L'aparició de Cisneros, doncs, va ser providencial en la seva vida, quan les coses s'havien complicat.

I la seva col·laboració impagable: un laic que gosa escriure sobre l'Escriptura fou mal vist per la Inquisició i per la Contrareforma. El dominic fra Dídac de Deza, Inquisidor General fins el 1507 i successor del bisbe Joan de Zúñiga des del 1504 a la seu hispalense, manà retirar la primera *Quinquagena* aquest últim any.

Entre les presumptes raons que podem adduir, cal sospitar de la contaminació de Pere d'Osma, que havia aportat a Nebrija un *codex pervetustus* de Salamanca amb el text sagrat. Tres anys més tard, el 1507, Eli Antoni diu que s'ha acabat un treball sobre Sagrades Escriptures «partim meo, partim ipsius domini cardinalis ingenio» —referint-se a Cisneros.

Sembla estrany, però, que aquesta obra, la tercera *Quinquagena*, vagi dedicada al franciscà, si n'era l'autor! Però recordem que l'*Apologia* sorgeix com a defensa davant l'acusació d'alguns «enemics del llatí que deien que un home versat només en gramàtica es dediqués a la Sagrada Escriptura» i de la intervenció de Deza i que anava precedida de les converses salmantines entre el franciscà, ja convertit en Inquisidor General, i el gramàtic.

Tots dos, a més, compartien la pírrica victòria de Ramon Llull al Concili de Viena del Delfinat, on es manava la creació de càtedres de grec, àrab i llengües orientals per accedir al text escripturístic més pur i que Alcalà posà en pràctica dos segles més tard.

No resistim la temptació de furgar entre les diverses edicions de la Bíblia i el terme *Vulgata* no hi apareix vulgaritzat fins al segle XVII.

4. Erasme i Nebrija

No dubtem que és el cardenal franciscà el qui introduí l'erasmisme a Alcalà i fins i tot va convidar a anar-hi a l'humanista holandès.

La història, tortuosa com els rius, va fer que Erasme i Nebrija tinguessin relació. Sembla que el de Lebrija és qui influeix en el de Rotterdam, si fem cas a Bataillon. Erasme l'anomena home eruditíssim i que gaudeix de gran fama entre tothom. També li manlleva alguns principis filològics com ara la pronunciació del grec.

Però l'any de la mort de Nebrija les coses es torcen a causa de *rixari de lana caprina* (disputar sobre minúcies): és el famós afer de la traducció de *Talitha* (que apareix a la tercera *Quinquagena*).

Després de Trento i de les imposicions de la moral puritana de tipus calvinista, l'erasmisme quedaria notablement

afeblit. I també l'Humanisme.

Ràpidament, doncs, la polèmica entre Erasme i Luter (del lliure albir i de l'albir asservit) deixaria dues cicatrius en la conquesta de les llibertats de la modernitat: el confinament de la dona i la relegació dels laics a un segon terme.

La Santa Juana (protegida per Cisneros) o santa Teresa de Jesús, per posar dos exemples, són fruits del Renaixement, com ho és que un laic com Nebrija intervingui en qüestions teològiques. Les arrels d'aquesta doble emancipació es poden trobar en els terciaris franciscans trescentistes, com Arnau de Vilanova o santa Àngela de Foligno. La reforma cisneriana no sembla sinó potenciar-los.

Però sorgeixen els primers símptomes de fracàs ja poc després de la mort del nebrixenc. Entre els mateixos humanistes franciscans s'aixequen irats detractors de l'erasmisme, entre els quals destaca fra Lluís de Carvajal que, a Salamanca —des del convent, molt alterat amb les prèdiques del guardià de Sant Francesc contra l'erasmisme el 1525, cosa que passà igualment amb els franciscans d'Alcalà— publica *Apologia monasticæ religionis diluens nugus Erasmi* el 1528.

Encara que el tema era la cèlebre frase «monachus no est pietas», el menoret aprofita per denigrar el llatí erasmià davant del de Nebrija. Però això ens duria molt lluny.

5. Un punt final

No resulta sorprenent que la Universitat de Cervera, veritable pulmó intel·lectual dels franciscans catalans del XVIII, edités el 1777 el llibre de Josep Miret i Güell, *Propias significacions catalanas y castellanas de todos los nombres... del Arte de Elio Antonio de Nebrija*.

Des del tortosí Jeroni Amiguet fins a Miret, doncs, la presència de Nebrija es fa present amb reedicions del *Diccionari* el 1560 i 1585 i de la gramàtica.

El 1598 el rei Felip II d'Aragó ordena que la gramàtica sigui obligatòria a les universitats castellanes, cosa que suposa un bon negoci per als seus hereus. Però les edicions catalanes no es van aturar.

Joan Torrella, Michele Verino i Nebrija són autoritats al Segle de les Llums, encara que el llatí s'aprenia a partir del català i vint-i-una edicions de les *Institutiones*, entre 1625 i 1795 (a Cervera), eren en aquesta llengua.

Andrei Saguna deia: la llibertat a través de la cultura. Amb aquestes notícies i reflexions esparses podem entendre una mica millor l'univers de Nebrija i el nostre, esperar una edició del *Diccionari* de 1522 i fins i tot creure allò que els límits del meu llenguatge són les fronteres del meu món.